

O POŻYTKACH I TRUDNOŚCIACH STUDIOWANIA UKRAIŃSKIEGO „BRZEMIENTA PRZESZŁOŚCI”

Recenzja z: *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine*. Anna Wylegała, Małgorzata Głowacka-Grajper (eds.). Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2020, 308 stron.

W opublikowanym w 2013 roku artykule *Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives*, Joanna Wawrzyniak i Małgorzata Pakier (2013) piszą o potrzebie „od-zachodnienia” studiów nad pamięcią. Ich zdaniem przyczynić się do tego może uwzględnienie wschodnioeuropejskiego doświadczenia historycznego oraz dorobku lokalnych badaczy mierzących się z tematem jego studiowania i interpretacji. Mimo podkreślanego przez badaczki długoletniego marginalizowania studiów nad pamięcią w Europie Wschodniej, w ostatnich latach sytuacja uległa dynamicznej przemianie. W tę nową falę badań nad wschodnioeuropejską pamięcią wpisuje się wydana w 2020 roku książka *The Burden of the Past: History, Memory and Identity in Contemporary Ukraine*, zredagowana przez dwie polskie socjolożki, Annę Wylegałą i Małgorzatę Głowacką-Grajper. W odróżnieniu od monografii, które pojawiły się w ostatnich latach (Blacker, Etkind, Fedor 2013; Bernhard, Kubik 2014; Pakier, Wawrzyniak 2016; Fedor i in. 2017; Amacher, Portnov, Serhiienko 2021), recenzowana pozycja skupia się w całości na jednym przypadku – Ukrainie. Brak kontekstu porównawczego, który jest mocną stroną wymienionych pozycji, rekompensuje pogłębiony wgląd we współczesną ukraińską kulturę pamięci, wskazujący jej najbardziej zapalne punkty, ale również nowe sposoby jej studiowania i rozumienia.

Już w 1995 roku w artykule *Does Ukraine Have a History?*, Mark von Hagen zauważył, że historia Ukrainy – ze względu na płynność granic, przenikalność kultur i historycznie wieloetniczne społeczeństwo – stanowi „prawdziwe laboratorium dla studiowania procesów budowy państw i narodów, oraz ogólnie, historii porównawczej” (Hagen 1995: 673). Do tej myśli dwadzieścia lat później, już po rewolucji na kijowskim Majdanie, odwołał się Andrij Portnov

(2015) pisząc o „nowych studiach ukraińskich” jako źródle wglądu i inspiracji w porównawczych studiach nad przemocą, hybrydowością czy nacjonalizmem. Książka *The Burden of the Past* udowadnia, że nie są to przesadzone nadzieje, a studiowanie skomplikowanych relacji pomiędzy ukraińską historią, pamięcią a tożsamością może zainteresować nie tylko ukrainoznanawców.

Celem, jaki postawiły przed sobą redaktorki tomu, było zgromadzenie tekstów, wykorzystujących różne metodologie i podejścia badawcze do analizy pamięci społecznej Ukraińców o trudnych wydarzeniach XX wieku oraz przesłedzenie procesu kształtowania się ukraińskiej polityki pamięci zarówno na państwowym, jak i lokalnym poziomie. Zadanie to jest z powodzeniem realizowane w kolejnych dwunastu rozdziałach podzielonych na pięć części. Znajdziemy w nich wyniki zarówno ilościowych sondaży, jakościowych badań społecznych, etnograficznych badań terenowych, kwerend archiwalnych, wywiadów biograficznych prowadzonych w nurcie historii mówionej, analizy publicznego dyskursu oraz mediów i sztuki. Zgodnie z zapowiedzią redaktorek, tom wprowadza zatem interdyscyplinarną, dobrze osadzoną w najnowszych koncepcjach z zakresu studiów nad pamięcią (i nie tylko!), perspektywę do badania „brzemienia przeszłości”, dźwiganego przez współczesnych Ukraińców. Wybrane przez autorki i autorów tematy dotyczą trudnych do jednoznacznej oceny historycznych wydarzeń, których pamiętanie i upamiętnianie porusza osobiste i rodzinne traumy, wywołuje kontrowersje w publicznych debatach, jest nierozzerwalnie związane z kształtem polityki tożsamości prowadzonej przez współczesne ukraińskie państwo, a także budzi konflikty z sąsiadami, zwłaszcza z Rosją i Polską.

Książkę otwiera wstęp, w którym Anna Wylegała oraz Małgorzata Głowacka-Grajper podejmują udaną próbę wyjaśnienia, dlaczego nawet na tle wielowymiarowego i złożonego doświadczenia historycznego Centralnej i Wschodniej Europy, przypadek dzisiejszej Ukrainy jest szczególnie. Współcześni mieszkańcy Ukrainy wciąż próbują uporać się z doświadczeniem masowej przemocy, jakie w XX wieku nawiedziło „skrwawione ziemie” (Snyder 2011). Trudności w jednoznacznej ocenie tych wydarzeń oraz przenikanie się kategorii „ofiary”, „świadka” i „sprawcy” przemocy w ich opisie sprawiają, że trwające od początku ukraińskiej niepodległości spory o historię są tak trudne do wygaszenia. Zadanie to dodatkowo utrudnia niezwykle zróżnicowanie wewnętrzne Ukrainy i jej skomplikowane, polityczne i kulturowe związki z Rosją (Himka 2006). Wielość, często sprzecznych, przekonań na temat „narodowej przeszłości”, „narodowych bohaterów i zdrajców”, a nawet definicji ukraińskiej wspólnoty narodowej, uniemożliwiają zintegrowanie wielowymiarowych i wielotorowych doświadczeń w spójną narrację. Ta zaś, zdaniem wielu ukraińskich polityków i intelektualistów jest niezbędna do „budowy” ukraińskiego narodu. Jednocześnie, nieustające niepowodzenia władzy w przeprowadzeniu politycznej i ekonomicznej transformacji sprawiają, że historia często służy tu za „temat

zastępczy”, odwracający uwagę od merytorycznych debat na temat stanu państwa i gospodarki. Oczywiście, taka złożona sytuacja i wynikające z niej problematyczne relacje z własną przeszłością nie są obce innym państwom Centralnej i Wschodniej Europy. Jednakże przypadek Ukrainy pozwala uwypuklić je w szczególny sposób. Dodatkowo, jak podkreślają Wylegała i Głowacka-Grajper, redagowany przez nie tom powstał w szczególnym dla Ukrainy momencie. Rewolucyjna zmiana władzy na skutek masowych protestów zimą 2013/2014 roku i będąca ich konsekwencją aneksja Krymu przez Rosję i wojna obejmująca wschodnie regiony kraju spowodowały, że polityka pamięci prowadzona przez nowe ukraińskie władze nabrała nowego wymiaru, skupionego przede wszystkim na budowaniu spójnej narracji heroicznej.

Część pierwsza monografii – *The Memory of Holodomor* – poświęcona jest pamięci i upamiętnianiu Wielkiego Głodu (1932–1933) na Ukrainie. Temat ten w anglojęzycznej literaturze pojawia się najczęściej w powiązaniu z konfliktami pomiędzy różnymi kulturami pamięci (Portnov 2013), konstrukcją ukraińskiego narodu (Kasianov 2011) oraz polityką pamięci na poziomie państwowym i lokalnym (Zhurzhenko 2011). Dlatego koncentracja na pamięci kulturowej obecna w obu wchodzących w skład pierwszej części rozdziałów wprowadza nową, ciekawą poznawczo perspektywę. Daria Mattingly w nowatorski sposób zestawia obraz szeregowych sprawców Hołodomoru we wspomnieniach Ukraińców oraz w literaturze okresu radzieckiego i poradzieckiego. Jak pokazuje autorka, istniejące powieści, zarówno te wydawane oficjalnie, jak i w „drugim obiegu”, a także za granicą nie dostarczają wglądu w doświadczenie setek tysięcy zwyczajnych ludzi zaangażowanych w organizację i przeprowadzanie rekwizycji żywności na ukraińskich wsiach w 1932–33 roku. Dlatego, jak słusznie zauważa Mattingly, aby zrekonstruować doświadczenie „zwykłych” sprawców masowej przemocy warto sięgnąć do źródeł archiwalnych i materiałów historii mówionej. Na trudności opracowania traumy Hołodomoru w pamięci kulturowej zwraca również uwagę Wiktoria Kudela-Świątek. Autorka przedstawia temat konstruowania pamięci Hołodomoru z punktu widzenia kultury wizualnej. Śledząc estetykę współczesnych ukraińskich pomników upamiętniających Wielki Głód, przygląda się kulturowym krajobrazom współczesnej Ukrainy. Jednocześnie, Kudela-Świątek porusza temat upolitycznienia przedstawień w przestrzeni publicznej, pokazując, w jaki sposób estetyka i symbolika obecna w pomnikach Hołodomoru realizuje państwowy projekt tworzenia narodowej martyrologii.

Część druga – *World War II in the Ukrainian Memory* – zawiera dwa rozdziały odnoszące się do wciąż kontrowersyjnej na Ukrainie kwestii: jak pamiętać o II wojnie światowej i jak upamiętniać jej uczestników. Po rewolucyjnych wydarzeniach zimą 2014 roku, aneksji Krymu przez Rosję oraz wybuchu konfliktu w Donbasie ukraińskie praktyki upamiętniania II wojny światowej uległy dużym zmianom. Związane jest to z nową polityką pamięci wdrażaną przez

ukraińskie władze (Klymenko 2020). Ciekawe spojrzenie na zachodzące przemiany proponuje Tetiana Pastushenko, która przedstawia wyniki dwóch projektów skupiających się na perspektywie ludzi uczestniczących w obchodach 9 maja w Kijowie w 2014 i 2015 roku. Obserwacja uczestnicząca oraz krótkie wywiady z uczestnikami pozwoliły autorce na rekonstrukcję topografii tego święta w przestrzeni ukraińskiej stolicy oraz na poznanie motywacji, towarzyszących angażowaniu się w komemoratywne praktyki. Perspektywie „zwykłych” ludzi poświęcony jest również kolejny rozdział autorstwa Mykoly Borovyka. Autor analizuje w nim autobiograficzne narracje o II wojnie światowej najstarszego pokolenia Ukraińców, zadając niezwykle ważne pytania o zakres i skuteczność mechanizmów historycznej indoktrynacji.

Budząca na współczesnej Ukrainie wiele emocji kwestia tworzenia nowego kanonu bohaterów jest tematem części trzeciej, zatytułowanej *Heroes or Traitors: Creating a Heroic Canon*. Jak pokazują autorzy dwóch kolejnych rozdziałów, pociąga to za sobą konieczność rewizji zarówno dziedzictwa radzieckiej historiografii, jak i utrwalonych w ukraińskim społeczeństwie stereotypów związanych z płcią i narodem. Matthew D. Pauly przygląda się trudnościom w budowaniu publicznej, użytecznej z punktu widzenia ukraińskiego państwa, pamięci o Symeonie Petlurze, polityku i wojskowemu dowódcy, który stał na czele Ukraińskiej Republiki Ludowej w latach 1919–1926. Trudności te – zdaniem autora – wynikają z tego, że współczesne debaty historyków są wciąż uwikłane w radziecką narrację o kształtowaniu się ukraińskiej państwowości, a ocena jej budowniczych jest wciąż zamknięta w radzieckich kliszach. Z kolei Olesya Khromeychuk proponuje zupełnie inne spojrzenie na proces tworzenia pamięci o ukraińskim podziemiu niepodległościowym z lat 1930–50. W bogatym teoretycznym rozdziale pokazuje, że choć wojna pozwala na negocjowanie ról związanych z płcią, to już pamiętanie o wojennym doświadczeniu i jego upamiętnianie umieszczone zostaje w ramach tradycyjnie rozumianej męskości i kobiecości. Autorka, analizując ukraińską poradziecką historiografię oraz współczesne projekty realizowane przez Ukraiński Instytut Pamięci Narodowej śledzi sposoby reprezentowania oraz pamiętania/zapominania ukraińskich nacjonalistek.

Tematem kolejnej, najbardziej rozbudowanej części, zatytułowanej *Traces of the Lost Multiethnicity and Memory of the Ethnic Cleansing* są etniczne mniejszości, które do czasów II wojny światowej tworzyły mozaikę wielonarodowego społeczeństwa zamieszkującego tereny współczesnej Ukrainy. Tworzące ją cztery rozdziały oferują pogłębione, lokalne studia przypadków, które pozwalają na zagłębienie się w skomplikowanych relacjach pomiędzy pamięcią współczesnych mieszkańców Ukrainy, wśród nich tych, którzy uczestniczyli w traumatyzujących wydarzeniach okresu II wojny światowej, lokalnymi politykami pamięci i narodowymi mitami. Karolina Koziura poświęciła swój rozdział wyzwaniom w budowaniu współczesnej tożsamości Czerniowiec, historycznie

wieloetnicznego miasta położonego w pobliżu ukraińsko-rumuńskiej granicy. Na przykładzie rekonstrukcji pomnika Piety, połączonej z tworzeniem memoriału honorującego Ukraińców poległych na kijowskim Majdanie zimą 2014 roku, autorka przygląda się współistnieniu licznych, często sprzecznych narracji przeszłości, wiążących się zarówno z nacjonalizacją, jak i europeizacją miejskiej tożsamości.

Kolejny rozdział porusza trudny problem statusu Holokaustu w ukraińskiej pamięci zbiorowej. Jak zauważają historycy, w oficjalnym dyskursie historycznym i polityce pamięci poradzieckiej Ukrainy temat zagłady Żydów podczas II wojny światowej jest problematyczny, i z tego względu – często przemilczany (Portnov 2017). Anna Chebotarova przygląda się temu zagadnieniu, analizując pamięć o Zagładzie w ukraińskim społeczeństwie, zarówno na poziomie narodowym, jak i lokalnym. Wyniki ogólnokrajowych sondaży oraz wywiadów prowadzonych w trzech dawnych sztetlach, które w czasie II wojny światowej były miejscami masowych zabójstw Żydów, pozwalają autorce na wyróżnienie pewnych tendencji w kształtowaniu się ukraińskiej pamięci zbiorowej o Holokauście, włączając w to próby tabuizowania przeszłej przemocy, budowania pamięci ochronnej czy eksternalizowania winy na „innych”. Jeszcze mniej rozpoznany w ukraińskiej i światowej historiografii pozostaje los społeczności romskiej zamieszkującej bądź deportowanej do Naddniestrza w okresie II wojny światowej. Dlatego na specjalną uwagę zasługuje rozdział Anny Abakunovej, która badała pamięć Romów, którzy przeżyli te wydarzenia. Autorka przygląda się również, w jaki sposób część współczesnej romskiej elity próbuje wykorzystać żydowskie, po-Holokaustowe doświadczenie budowania silnej tożsamości zbiorowej w powiązaniu jej z konstruowaniem kulturowej traumy.

W ostatnim rozdziale tej części Anna Wylegała analizuje temat Polaków i Polski w pamięci zbiorowej mieszkańców współczesnej ukraińskiej Galicji, a więc terenów przed wojną licznie zamieszkanymi przez polską społeczność. Mikrosocjologiczne studia oparte na prawie stu wywiadach prowadzonych w Żółkwi, niewielkim miasteczku w obwodzie lwowskim, przez autorkę opisanym jako „typowe galicyjskie miasteczko”, ujawniają nie tylko, w jaki sposób Polska i Polacy są pamiętani przez współczesnych Ukraińców z różnych grup wiekowych, ale również jakie tematy zostały przemilczane oraz wyłączone z lokalnych zbiorowych narracji. Wylegała zastanawia się, jak na procesy pamiętania i zapominania wpłynęła radziecka propaganda, współczesny oficjalny dyskurs historyczny, system edukacji, pamięć rodzinna, związana z różnymi, indywidualnymi doświadczeniami w okresie wojennym i powojennym, a w końcu – kontakty ze współczesną Polską i Polakami.

Ostatnia, piąta część zatytułowana *History and Politics in a Post-Soviet State: Ukraine, Russia, and Independence* składa się z dwóch rozdziałów poświęconych trudnym związkom historii i polityki w niepodległej Ukrainie. Rozdział

Tomasza Stryjka zawiera analizę działalności ukraińskich prezydentów w sferze polityki pamięci w kontekście zarówno polityki wewnętrznej, jak i stosunków z Unią Europejską i Rosją. Autor stara się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego dyskusje o historii XX wieku, i szerzej, polityka pamięci, zajmują tak wiele miejsca w poradzieckiej transformacji Ukrainy, a także diagnozuje największe problemy w tym polu. W ostatnim rozdziale, Joanna Konieczna-Sałamatin na podstawie danych z ogólnokrajowych sondaży przeprowadzonych w 2005 oraz 2013 roku, a także badań jakościowych z 2006 roku analizuje zmiany w postrzeganiu i pamiętaniu o początkowym okresie transformacji, po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 roku. Autorka wyjaśnia paradoksy w ukraińskim postrzeganiu historii, gdzie nostalgia za Związkiem Radzieckim miesza się z zadowoleniem z życia w niepodległym kraju oraz zastanawia się, czy budowa suwerennego ukraińskiego narodu wymaga całkowitego przekreślenia radzieckiej przeszłości.

Jak pokazuje powyższy przegląd treści, książka *The Burden of the Past* porusza szeroki zakres zagadnień, ukazując niezwykłą różnorodność i złożoność w dziedzinie badań nad pamięcią w Europie Wschodniej. Monografia wydana nakładem amerykańskiego wydawnictwa Indiana University Press, stanowi cenny wkład do studiów ukraińskich, przybliżając anglojęzycznemu czytelnikowi zarówno skomplikowaną historię Ukrainy, jak i powody, dla których przeszłość wciąż budzi tam skrajne emocje i oceny. Wyniki przedstawionych analiz mogą zainteresować badaczy i badaczki Ukrainy, którzy pragną pogłębić swoją wiedzę o lokalne przypadki, ale również czytelników spoza akademii, zainteresowanych ukraińskimi zmaganiem ze swoją trudną przeszłością. Warto tu również dodać, że autorzy monografii chętnie przytaczają i cytują badania ukraińskich naukowców, co może przyczynić się do wzrostu zainteresowania badaniami prowadzonymi w języku ukraińskim w środowisku międzynarodowym.

Jednocześnie, książka wyraźnie wykracza poza swój ukraiński kontekst. Na uwagę zasługuje szerokie wykorzystanie koncepcji rozwijanych w ramach studiów nad pamięcią do analizy procesów zachodzących na współczesnej Ukrainie. Nie tylko pozwala to na stawianie nowych pytań dotyczących ukraińskiej kultury pamięci, ale też umożliwia rozwój i reinterpretację tych, zbyt często skupionych na zachodnich doświadczeniach koncepcji (Wawrzyniak, Pakier 2013). Większość rozdziałów bezpośrednio lub pośrednio odnosi się do relacji pomiędzy pamięcią biograficzną a społeczną, osadzając te rozważania w specyficznym kontekście wieloletniej dominacji oficjalnej, radzieckiej ideologii i zmagania z przewyciężeniem jej dziedzictwa. Badaczy pamięci z pewnością zaciekawia pytania postawione przez Mykolę Borovyka – dotyczące skuteczności mechanizmu ideologicznej indoktrynacji i stopnia adaptacji przez jednostki narzucanych im historycznych narracji – oraz udzielone przez niego, oparte na bogatym materiale empirycznym, odpowiedzi. Niezwykle interesujące są również rozważania

Anny Abakunovej o specyfice pamiętania społeczności romskiej, w której dopiero kształtuje się potrzeba stworzenia spójnej tożsamości zbiorowej i wspólnej, romskiej narracji historycznej. Warto tu sięgnąć również do rozdziału Anny Chebotarovej, która wpisuje ukraińskie doświadczenie (nie)pamiętania o Zagładzie w tworzone na Zachodzie teorie pamięci o Holokauście i pokazuje ich nieprzystawalność do wschodnioeuropejskiego kontekstu. Ponadto, jak podkreślają redaktorki tomu, odwołując się do wyrażonej przez Pakier i Wawrzyniak (2016) nadziei, refleksja nad pamięcią zbiorową na Ukrainie może stać się impulsem do nowych dyskusji nad kształtem wspólnej „europejskiej historii”. W tym kontekście badania Darii Mattingly, Wiktorii Kudeli-Świątek oraz Anny Wylegały dostarczają interesującego materiału do refleksji nad tym, czy i w jaki sposób specyficzne dla historii Ukrainy doświadczenia, takie jak Wielki Głód czy masowe deportacje ludności, mogłyby stać się częścią europejskiej narracji historycznej.

Książka może również zainteresować specjalistów zmagających się z tematem „trudnej przeszłości” w innych regionach, zwłaszcza tych, które podobnie jak Ukraina, zmagają się z dziedzictwem masowej przemocy, wielopokoleniowej traumy i znacznej społeczno-kulturowej hybrydowości. Mogą w niej oni znaleźć zarówno kontekst porównawczy do własnych badań, jak i wskazówki metodologiczne, związane z badaniami w „trudnym terenie”. Cenne mogą się także okazać inspiracje teoretyczne, związane nie tylko ze studiami nad pamięcią. Na przykład Daria Mattingly rekonstruuje typologię sprawców Hołodomoru, wykorzystując podejścia rozwijane w studiach nad zbiorową przemocą i ludobójstwem, a Olesya Khromeychuk analizuje kształtowanie się historycznych narracji o wojennym doświadczeniu sięgając po koncepcje z gender studies.

Co więcej, dzięki temu, że autorzy większości rozdziałów odnoszą swoje analizy do współczesnej sytuacji politycznej, uzyskujemy wyjątkowy wgląd w to, w jaki sposób trwający konflikt zbrojny wpływa na percepcję i instrumentalne wykorzystanie przeszłości. Ten niezwykle cenny kontekst sprawia, że książka *The Burden of the Past* może zainteresować badaczy, zajmujących się społecznym i kulturowym wymiarem współczesnych konfliktów zbrojnych, a szczególnie powiązaniem wojny z procesami tożsamościowymi oraz z konstruowaniem narodowych mitów czy kulturowej traumy. Na przykład, Matthew D. Pauly, tłumaczy, dlaczego spory o pamięć o Symeonie Petlurze, znanym ze swojej nieprzejednanej wrogiej postawy wobec bolszewików stały się tak istotne w dobie konfliktu z Rosją. Unaocznia to, jak ważną i odpowiedzialną rolę odgrywają historycy w doświadczającym wojny społeczeństwie. Z kolei Tomasz Stryjek wyjaśnia, w jaki sposób atmosfera społecznego strachu, narastające zagrożenie związane z rosyjską propagandą oraz potrzeba zachowania politycznej integralności w warunkach konfliktu militarnego wpłynęła na politykę pamięci prowadzoną przez obóz Petra Poroszenki, zwłaszcza w najbardziej gorącym, początkowym okresie konfliktu. Pokazuje to, między innymi, w jaki sposób

narracja o trwającej wojnie łączy się ze sposobami pamiętania o wojnach minionych i praktykami ich publicznego upamiętniania. Cenne wnioski na ten temat znajdziemy również w rozdziałach Tetiany Pastushenko oraz Karoliny Koziury, które zauważają, że pojawienie się nowych ukraińskich bohaterów, a więc tych, którzy zginęli na kijowskim Majdanie w 2014 roku i tych, którzy giną do dzisiaj na wschodniej Ukrainie, wpłynęło na praktyki upamiętniania widoczne w ukraińskiej przestrzeni publicznej. W tym obszarze monografia pozostawia jednak pewien niedosyt, który mógłby zostać wypełniony przez rozdział bezpośrednio odnoszący się do tworzenia pamięci o najnowszej historii Ukrainy.

W końcu, lektura *The Burden of the Past* prowokuje czytelnika do poszukiwania odpowiedzi na pytanie „czy przeszłość zawsze musi być ciężarem?” Doświadczenia ukraińskie w tym względzie mogą okazać się szczególnie interesujące dla Polaków. Po pierwsze, z Ukrainą łączy nas granica i wspólna historia. Ta ostatnia do dzisiaj powoduje kontrowersje i spory, wynikające z rozbieżnych ocen wydarzeń i ich uczestników. Poznanie punktu widzenia Ukraińców może prowadzić do lepszego zrozumienia intencji, motywów i działań drugiej strony tych lokalnych „wojen pamięci” (zob. też Portnov 2020). Po drugie, we współczesnej Polsce mamy podobne problemy ze zmaganiem się z demonami przeszłości i jej bardzo trudnym do udźwignięcia brzemieniem. Historia i u nas jest narzędziem prowadzenia polityki wewnętrznej i międzynarodowej, a politycy próbują – tak jak za naszą wschodnią granicą – zbijać kapitał polityczny na tworzeniu narodowej martyrologii. Studiowanie, w jaki sposób historia ułatwia mobilizację i eskalację konfliktu politycznego, może nam, Polakom, pozwolić na uniknięcie podobnych błędów. Lektura recenzowanej monografii uświadamia, że to w warunkach, w których przestrzenie konstruowania zbiorowych pamięci są polem nie walki, a dialogu pomiędzy różnymi aktorami, przeszłość staje się nauczycielką, a nie tylko ciężarem.

Bibliografia

- Amacher, Korine, Andrii Portnov, and Viktoriia Serhiienko, eds. 2021. *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück: fibre.
- Bernhard, Michael, Jan Kubik, eds. 2014. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*. New York: Oxford University Press.
- Blacker, Uilleam, Alexander Etkind, Julie Fedor, eds. 2013. *Memory and Theory in Eastern Europe*. New York: Palgrave-Macmillan.
- Fedor, Julie, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila, and Tatiana Zhurzhenko, eds. 2017. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. New York: Palgrave-Macmillan. DOI 10.1007/978-3-319-66523-8_1.
- Hagen, von, Mark. 1995. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54, 3: 659–661.

- Himka, John-Paul. 2006. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies*, 28, 1/4: 483–500.
- Kasianov, Georgii. 2011. The Holodomor and the Building of a Nation. *Russian Social Science Review*, 52, 3: 71–93. DOI: 10.1080/10611428.2011.11065433.
- Klymenko, Lina. 2020. Forging Ukrainian national identity through remembrance of World War II, *National Identities*, 22, 2: 133–150. DOI: 10.1080/14608944.2019.1590810.
- Pakier, Małgorzata, Joanna Wawrzyniak. 2016. Introduction: Memory and Change in Eastern Europe: How Special? In: idem, eds. *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. New York: Berghahn, 1–20.
- Portnov, Andrii. 2013. Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010). In: Uilleam Blacker, Alexandr Etkind, Julie Fedor, eds. *Memory and Theory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, 233–254.
- Portnov, Andrii. 2015. Post-Maidan Europe and the New Ukrainian Studies. *Slavic Review*, 74, 4: 723–731.
- Portnov, Andrii. 2017. The Holocaust in the Public Discourse of Post-Soviet Ukraine. In: Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila, and Tatiana Zhurzhenko, eds. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*. New York: Palgrave-Macmillan, 347–370.
- Portnov, Andrii. 2020. Poland and Ukraine: Entangled Histories, Asymmetric Memories. *Essays of the Forum Transregionale Studien*, 7. DOI: <https://doi.org/10.25360/01-2020-0001>.
- Snyder, Timothy. 2011. *Skrwawione ziemie: Europa między Hitlerem a Stalinem*. Przekład Bartłomiej Pietrzyk. Warszawa: Świat Książki.
- Wawrzyniak, Joanna, Małgorzata Pakier. 2013. Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. *Polish Sociological Review*, 183, 3: 257–279.
- Zhurzhenko, Tatiana. 2011. “Capital of Despair” Holodomor Memory and Political Conflicts in Kharkiv after the Orange Revolution. *East European Politics and Societies*, 25, 3: 597–639. DOI: 10.1177/0888325410387646.